

Prilog proučavanju odjeka atentata u Narodnoj skupštini 20. juna 1928.

Iz sklopa brojnih i složenih pitanja u vezi sa događajima juna godine 1928, u ovom ćemo radu posvetiti pažnju u prvom redu reakciji progresivne jugoslovenske javnosti, pre svega u Srbiji, na ubistvo hrvatskih poslanika u Narodnoj skupštini 20. juna, uz poseban osvrt na ocene i stav Komunističke partije Jugoslavije.

Ubistvo u beogradskom parlamentu 20. juna 1928. godine potreslo je jugoslovensku javnost, koja je bila zaprepašćena fizičkim obračunavanjem sa hrvatskom opozicijom u Narodnoj skupštini. Zemlja je bila uzbuđena, tražili su se uzroci koji su doveli do atentata i imena njegovih organizatora. To što je izvršilac zločina bio radikalski poslanik Puniša Račić, bivši komita, poznat po svojim nacionalističkim istupanjima u Skupštini, član vrhovnih uprava četničkog udruženja »Za kralja i otadžbinu« i organizacije »Srpska nacionalistička omladina«,¹ imalo je za posledicu da za pripremu atentata budu okrivljeni ne samo prvaci Narodne radikalne stranke (Velja Vukićević, Lazar Marković, Milan Stojadinović i dr.), nego i srpski deo narodnih poslanika u Skupštini i sama vlada. Atentat u Skupštini i odlazak 83 poslanika Seljačko-demokratske koalicije u Zagreb 22. juna prekinuli su rad parlamenta i doveli do ostavke radikalsko-demokratske vlade Velje Vukićevića. Vođstvo SDK na svom savetovanju 21. juna, na kome nije bio prisutan teško ranjeni vođa Hrvatske seljačke stranke Stjepan Radić, donelo je rezoluciju u kojoj je stajalo: »1) Da u Narodnoj Skupštini u kojoj je prolivena krv naših drugova i prijatelja, velikih mučenika u našoj pravедnoj i zakonitoj borbi za jednakost, ravnopravnost i čovečnost, neće klub Seljačko-demokratske koalicije više učestvovati, dok se ne dadu pune reparacije i sankcije i ne stvori potrebno sigurno jamstvo za našu potpunu jednakost i ravnopravnost; 2) Samo se po sebi razumije da sa današnjom vladom klub SDK neće podržati nikakvih odnosa [...]«.² Prekinute su sve službene veze sa Beogradom, vođstvo hrvatske opozicije, pre svega Hrvatske seljačke stranke, odbilo je i telegrame saučešća predsednika vlade, Beogradske opštine, rukovodstva Demokratske stranke i nekih istaknutih političkih ličnosti Srba. Ono je stalo na pozicije nepriznavanja ne samo vlade Velje Vukićevića, nego i Narodne skupštine, zahtevajući ostavku vlade, raspuštanje Narodne skupštine i raspisivanje novih parlamentarnih izbora.

¹ B. Gligorijević, Srpska nacionalistička omladina (SRNAO). Prilog proučavanju nacionalnih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji, *Istorijski glasnik*, br. 2—3, 1964, 9.

² *Dom*, 23. VI 1928.

Ubistvo 20. juna bilo je izraz duboke političke krize Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i nagovestilo je još jače zaoštravanje srpsko-hrvatskih odnosa, pojačavanje borbe protiv centralističkog uređenja države, zasnovanog na Vidovdanskom ustavu, i još više komplikovalo unutarpolitičku situaciju u zemlji. Razračunavanje sa opozicijom, koju je predvodila Seljačko-demokratska koalicija, pokazalo je da reakcionarni krugovi srpske buržoazije pokušavaju rešavati protivrečnosti uklanjanjem neugodnih im lidera opozicije, a pošto su ti lideri predstavljali hrvatski deo jugoslovenske buržoazije, zločin u Narodnoj skupštini urodio je opasnošću rasepa države uoči desetogodišnjice njenog postojanja. Atentat od 20. juna bio je još jedan udarac po buržoaskom parlamentarizmu u Jugoslaviji, koji je stvorio povoljne mogućnosti i objektivne uslove za odlično mešanje krune u rešavanje unutarpolitičke krize i ubrzao je pripreme za uspostavljanje diktatorskog režima lične vlasti kralja Aleksandra.

Atentat je izazvao reakciju u zemlji i inostranstvu, podstakao je progresivnu jugoslovensku javnost na osudu ne samo zločina Puniše Račića nego i režima, koji je stvorio uslove za takav čin.

Da bi sprečila istupanja protiv vlade i suzbila izraze nezadovoljstva i protesta, vlada Velje Vukićevića preduzela je niz mera.

Na dan ubistva, 20. juna, izašlo je specijalno izdanje jednog od najvećih listova u zemlji *Politike* u kome je bilo objavljeno saopštenje Ministarskog saveta sa sednice održane istog dana u popodnevним časovima. U tom je saopštenju, osim izražavanja saučešća porodicama poginulih poslanika, stajalo: »Vlada je apelom listovima i raspisom vlastima u zemlji preporučila da nastoje da se događaji zlonamerno ne izvrću i eksploatišu i jednome ličnome zločinu ne daju razmere i tumačenja na štetu i ugleda i spokojstva zemlje.« I ministar unutrašnjih dela Anton Korošec i ministar pravde Milorad Vujičić poslali su vlastima u Split, Zagreb, Dubrovnik, Kotor, Suboticu, Sarajevo, Šibenik, Tuzlu i druga mesta, tj. svim velikim županima, depešu u kojoj su ih obavestavali o »žalosnom događaju« u Narodnoj skupštini i naređivali da ne dopuštaju rasprostranjivanje novina u kojima bi u vezi s tim događajima bio objavljen materijal koji izlazi »[...] iz okvira, koje dopušta zakon [...]«.³ Drugog dana, 21. juna, ministar pravde ponovo upozorava vlasti u Zagrebu da se »strogo pridržavaju telegrafskog naređenja od jučerašnjeg dana«, pozivajući se na saopštenje Ministarstva unutrašnjih dela o tome da zagrebačke novine pišu »razdražljivim tonom« koji protivreči zakonskim propisima.⁴ U isto vreme vlada je naređivala svojim organima da preduzmu sve neophodne mere protiv mogućih demonstracija i narušavanja mira i reda u državi. Tako se u saopštenju velikog župana u Osijeku sreskom načelniku u Novoj Gradiški, poslanom 20. juna, govorilo o tome da organi vlasti imaju da deluju umirujućim na javnost, da preduzmu sve mere da bi u samom početku presekli mogućni nered i ispade, a savetovalo se izbegavati »neželjene ekscese«.

³ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond Ministarstva pravde, neregistrovana grada, br. 82-37-28. Telegram br. 38480, 20. VI 1928.

⁴ AJ, fond Ministarstva pravde, br. 82-37-28.

Veliki je župan preporučivao da se utiče na vodeće političke ličnosti u narodu i da im se predoči da će svaki ispad ili kakvo bilo dejstvo, imati za njih odlučujuće posledice.⁵

Ispunjavajući naredjenja vlade, organi vlasti strogo su postupali prema i najmanjem izrazu nezadovoljstva, pratili sve šta se pojavljivalo u štampi, obraćajući posebnu pažnju na one novine i časopise u kojima bi bilo bar i napominjanje nacionalne netrpeljivosti, kako su to shvatili i tumačili ti organi, ili se govorilo o neophodnosti promene državnog uređenja.

Tako su 21. juna bili zabranjeni u Zagrebu listovi: *Jutarnji list*, *Novosti*, *Hrvatski seljački narod*, *Narodni val*, *Riječ*, *Borba* i drugi. U Beogradu su 22. juna bili zabranjeni listovi: *Reč*, zbog članka »Posle krvavih događaja u Skupštini« i *Novosti*, zbog članka »Slava hrvatskim borcima« na osnovu Zakona o štampi i usled raspirivanja nacionalne mržnje u državi.⁶

Dvadeset drugog juna beogradska policija zabranila je i širenje plakata koji su potpisala 33 narodna poslanika pod naslovom »Saopštenje«, a u kome su predstavnici srpske opozicije izrazili svoje saučešće hrvatskom narodu i rukovodstvu Seljačko-demokratske koalicije i Hrvatske seljačke stranke.⁷ Taj korak je izazvao veliko nezadovoljstvo u reakcionarnim krugovima srpske buržoazije i bio je okvalifikovan kao izdajstvo. Dvadeset i četvrtog juna, u velikosrpskom šovinističkom listu *Jedinstvo*, koji je uređivao Vladimir Ristović blizak samom Velji Vukićeviću, predsedniku vlade, »Saopštenje« se nazivalo »najvećim zločinom izdajstva, laži i sramote«, a prema njemu i njegovim potpisnicima tražilo se primenjivanje Zakona o zaštiti države.

Delovanje organa vlasti i policije prema nizu listova u Zagrebu, Beogradu i raznim oblicima izraza nezadovoljstva kojima je bilo osuđeno ubistvo hrvatskih narodnih poslanika, svedočilo je o žurbi vlasti da ometu istupanja koja im nisu godila, izazivalo proteste većeg dela naprednih krugova u zemlji i privlačilo pažnju javnosti izvan nje.

Skoro sva jugoslovenska štampa osudila je postupak radikalskog poslanika Puniše Račića, videći u njegovom aktu brutalno razračunavanje sa političkom opozicijom hrvatske buržoazije i simptom nastupanja preokreta u političkom životu. Napredna se štampa nije ograničila samo na osudu ubice, jer je u njegovom delovanju videla dobro pripremljeno zločinstvo i bacala krivicu na vladine krugove. U organu levog krila Saveza zemljoradnika, *Rad*, vođa te leveice, profesor Beogradskog univerziteta, Dragoljub Jovanović otvoreno je pisao da je ubistvo u Narodnoj skupštini kolektivni zločin ne samo zbog toga što je ubijeno više ljudi, nego i zato što je »broj saučesnika više nego li što priznaju«. Crnogorski studentski federalistički klub Beogradskog univerziteta poslao je vođstvu parlamentarnog kluba Seljačko-demokratske koalicije

⁵ A.J, fond Ministarstva pravde, Sresko načelstvo Nova Gradiška. Iz grupe »Razni dokumenti od 1917—1930«, reg. br. 2278.

⁶ A.J, fond Ministarstva pravde, br. 82-37-28; Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), fond Prvostepenog suda za grad Beograd (dalje: PSB), f. 85-4-28, 85-42-28.

⁷ Plakat je izašao 21. juna. Prvostepeni sud za grad Beograd poništio je policijsku zabranu. (IAB, fond PSB, f. 123-96-28).

saučešće u kome je izjavio da se gnuša Račićeva čina protiv boraca za ravnopravnost i konsolidaciju države, koji nije imao mesta u istoriji svetskog parlamentarizma.⁸ Studenti Beogradskog univerziteta na svom skupu, 22. juna, doneli su rezoluciju, koju su poslali studentima Zagrebačkog sveučilišta. U toj su rezoluciji izrazili saučešće u povodu zločina i postavljali pitanje: »Ko u ovoj napaćenoj zemlji ne osuđuje delo ovog morskog zločinca? Ko može i sme braniti, da se ispolji duboki revolt naših mladih duša nad nečuvenim skrnavljenjem naroda i patriotskih osećanja?«⁹ Predsednik Demokratske stranke Ljuba Davidović u svom je telegramu saučešća u ime poslaničkog kluba uveravao vodstvo HSS da je revoltiran gnusnim zločinom i da oseća dužnost da čini sve da »[...] zločin jednog bezumnog čoveka ne oteža sređivanje odnosa u Parlamentu i u zemlji [...]«. ¹⁰ Deo članova poslaničkog kluba tražio je da se klub sastane radi osude zločina, podvlačeći u isto vreme neophodnost da ceo klub osudi rad Velje Vukićevića i da se ogradi od njegove vlade.¹¹ I Izvršni je odbor Socijalističke partije Jugoslavije, na svojoj sednici 21. juna, doneo odluku u kojoj se ne zadovoljava osudom samog zločina nego ukazuje na dublje uzroke tog akta. Izvršni je odbor u odluci osudio režim i vladu, zahtevajući da budu date reparacije »za ubijeni politički moral i povredene interese naroda i države«, a da vlada podnese ostavku i budu raspisani novi izbori za Skupštinu.¹² Savez zemljoradnika je 20. juna istakao crnu zastavu u znak žalosti za žrtvama u Narodnoj skupštini i uputio je klubu HSS u Beogradu i stranci u Zagrebu depešu sa izrazima saučešća.¹³ U tezama za diskusiju u Skupštini predsednik Saveza zemljoradnika Jovan Jovanović zapisao je u povodu ubistva: »Današnja Narodna skupština treba da se raspusti. Ona se do 20. juna pokazala nesposobna za rad, od 20. juna na ovamo još više. Samim ubistvom onih narodnih poslanika ona je sebi ubila ugled, baš kao i vlada koja je danas na upravi [...] Ceo rad N. Skupštine je uzaludan, što god se izglasa neće se potpuno poštovati; neće najpre poštovati same vlasti, a neće ni narod to raditi. Niko danas ne ferma N. Skupštinu, počev odozgo pa do dole.«¹⁴ Redakcija beogradskog lista *Novosti* počela je sakupljati potpise pod takozvani »Manifest slobodnih Srbijanaca«, u kome bi bio osuđen akt od 20. juna i okrivljene sve vlade, koje su se menjale u vlasti i dovele do ubistva u parlamentu.¹⁵ Pokušavajući pobiti optužbe hrvatske javnosti i vodstva SDK i dokazati da za zločin nije kriv srpski narod, profesori Beogradskog univerziteta razvili su inicijativu za javnu osudu zločina sa ciljem da nju potpiše

⁸ Istorijski arhiv Zagreba, Zbirka Radić i stranka, br. 1042.

⁹ *Politika*, 23. VI 1928.

¹⁰ *Politika*, 22. VI 1928.

¹¹ *Politika*, 22. VI 1928.

¹² *Politika*, 23. VI 1928.

¹³ *Politika*, 21. VI 1928.

¹⁴ AJ, Zbirka Jovana Jovanovića-Pižona, br. 80, k. 29, 1.569.

¹⁵ AJ, Dragoljub Jovanović, »Političke uspomene«, knj. 2, Beograd 1963, str. 105 (rukopis). O manifestu — koji nije izašao, jer nisu bili sakupljeni potpisi — saznajemo iz »Političkih uspomena« D. Jovanovića.

što veći broj istaknutih javnih i naučnih radnika Srba. U sastavljanju tog dokumenta učestvovali su profesori Slobodan Jovanović, Vladimir Čorović i dr.¹⁶

Osećanja srpskog seljaštva, zaprepašćenog ubistvom u Skupštini, izrazio je u svom letku seljak Ivan Popović, član Saveza zemljoradnika. Dva-deset prvog juna u Kruševcu izašao je njegov letak. U njemu je Popović obavestavao seljaštvo o događajima u Beogradu i pozivao ga na zbor, na kome bi srpski seljaci mogli izraziti svoja osećanja. »Bol hrvatskog seljaka je i tvoj bol, — govorilo se u letku —. Njegova muka eksploataisanog društvenog roba današnjeg nasilničkog režima i tvoja je muka.« Popović je pozivao seljake: »[...] jednodušno osuditi akt poslanika Puniše Račića i podići se na borbu za prava građana i parlamentarizma i izraziti svoju punu solidarnost sa braćom hrvatskim seljacima.«¹⁷ Na drugi način, ali isto tako izrazio je osećanja srpskih seljaka i poslanik Narodne radikalne stranke iz Kragujevačkog okruga, seljak Isidor Živković u izjavi datoj *Politici* 22. juna: »Narod Šumadije koji je u minulim ratovima dao mnogo, a tako reći i najviše, žrtava za oslobođenje i ujedinjenje, duboko žali i osuđuje ovaj strašan događaj koji se desio u našem Parlamentu, gde su braća i naši drugovi Hrvati pali kao žrtve [...]«. Letak Ivana Popovića i izjava Isidora Živkovića, predstavnika raznih političkih stranaka, i to opozicione i vladajuće, svedočanstvo je da je ubistvo 20. juna izazvalo revolt i duboko nezadovoljstvo srpskog seljaštva zbog stanja u zemlji, uz osećaj solidarnosti tog seljaštva sa patnjama seljaka u Hrvatskoj. I mada nemamo drugih podataka o reakciji seljačkih masa u Srbiji na događaje u Beogradu možemo bez preterivanja ovaj letak Ivana Popovića i izjavu Isidora Živkovića smatrati kao izraz osećanja srpskih seljaka u celini.

O odjecima ubistva u Narodnoj skupštini u Bosni i Hercegovini svedoče izveštaji policijske direkcije za tu oblast. U »Izveštaju o političkim događajima za mesec juni 1928«, šef policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu saopštavao je velikom županu sarajevske oblasti 5. jula da su događaji od 20. juna proizveli »[...] vrlo težak i mučan utisak na sve građane [...]«, delovali »strahovito porazno«, a najviše na Hrvate.¹⁸ I u saopštenju od 30. jula podvlači se da je na području direkcije atentat u Narodnoj skupštini učinio »[...] na sve građane vrlo mučan i težak utisak [...]« i pristaše svih partija »[...] osudili su ovaj nemio događaj [...]«.¹⁹

Pokušaji progresivne javnosti u Srbiji da istupi sa manje-više organizovanom osudom zločina u Narodnoj skupštini nisu dali vidljivijih rezultata, jer sama demokratska javnost nije bila jedinstvena i odlučna u svojim akcijama, a vladina ili bliska njoj štampa u zemlji i predstavnici Jugoslavije u inostranstvu nastojali su da umire javnost i da predstave

¹⁶ Taj dokumenat je bio potpisan potkraj decembra 1928. i predat u štampu na početku januara 1929. Potpisali su ga redovni i vanredni profesori, docenti i asistenti svih fakulteta Beogradskog univerziteta. (K. St. Pavlović, »Vojislav Marinković i njegovo doba (1875—1935)«, London 1955, knj. II, str. 14.)

¹⁷ Cit. po n. d. Dragoljuba Jovanovića, str. 102.

¹⁸ Arhiv SR Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH) fond Poverljiva grada velikog župana sarajevske oblasti, pov. br. 1051/28. Izveštaj o političkim događajima za juni 1928.

¹⁹ ABiH, pov. br. 1148/28.

zločin kao bezuman postupak neuravnoteženog i ekscentričnog čoveka, dovedenog do afekta provokativnim držanjem opozicije. Vođstvo Narodne radikalne stranke požurilo je da se ogradi od ubice. Na sednici Radikalnog poslaničkog kluba, koji se sastao tek 2. jula, Puniša Račić je bio isključen iz stranke i kluba, a na sednici 3. jula njegov predsednik Velja Vukićević, osudivši atentat, izjavio je da zločin ne sme biti vezan za Beograd, Radikalnu stranku i Srbe.²⁰ Ideolog radikala, Lazar Marković, tumačeći stanovište svoje stranke i polemišući u glavnom organu radikala listu *Samoupravi* sa celom opozicijom, branio je tezu o tome da je »[...] više kriv za zločin onaj koji ga je izazvao nego onaj koji ga je izvršio [...]«.²¹ I srpski nacionalistički list *Otadžbina*, smatrajući da je Puniša Račić izvršio svoje nedelo »[...] u jednom trenutku opšte izbezumljenosti [...]«²², okrivljavao je vođstvo SDK da je svojim provokacijama načinilo Račića ubicom.²³ Udruženje četnika i radikalni poslanički klub požurili su se da se odreknu kakve bilo veze sa Račićem. U izjavi tog udruženja, datoj štampi 22. juna, stajalo je da Račić »[...] nikada nije bio pravi četnik [...]«, »[...] nepoznat i kao neki nacionalni radnik [...]«, da je bio izbačen iz četničkog udruženja »[...] zbog nedostatka ličnih i moralnih kvalifikacija [...]« i da je osnivao svoje udruženje srpskih četnika »Petar Mrkonjić«. U izjavi se njegov zločin naziva gnusnim i besprimernim u istoriji.²⁴ Klerikalni list *Slovenec*, glavni organ Slovenske ljudske stranke Antona Korošca, pisao je u broju od 1. jula: »Za zločinačke hitce u Narodnoj skupštini nosi odgovornost samo Puniša Račić i niko drugi [...]«, smatrajući, kao i radikali, da vođstvo SDK i posebno Svetozar Pribićević teže stvaranju »[...] nesnosnih odnosa između Srba i Hrvata [...]«. U isto vreme Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine SHS preduzelo je mere da inostranoj javnosti u istom smislu predstavi događaje od 20. juna. U depešama Ilije Šumenkovića, koji je zamenjivao odsutnog ministra inostranih poslova, i jednog od prvaka Demokratske stranke Vojislava Marinkovića londonskom poslanstvu 21. juna savetuje se da ubede englesku javnost u to da je zločin Račića njegovo lično delo izazvano uvredama opozicije,²⁵ da je on egzaltirani i krajnje razdražljiv čovek, koji »nije umeo razlikovati parlamentarnu borbu od primordijalne borbe čoveka protiv čoveka, učinio je ovaj zločin protiv opozicije, verujući da se brani čast patriote«.²⁶ I glavni organ Demokratske stranke list *Odjek* u članku »Gledište demokrata«, u broju od 28. juna, pisao je: »Demokrati smatraju da je ubistvo poslanika u Narodnoj skupštini lično delo Puniše Račića, koji uopšte važi kao nepromišljen čovek. Vlada nema s tim događajem nikakve veze, niti može snositi odgovornost za njega.« U isto vreme se zahtevala ostavka vlade.

Odsustvo mnogih materijala ne dozvoljava da se osvetli sva pozadina atentata u Narodnoj skupštini, a nije ni cilj ovog rada da se da ocena

²⁰ *Politika*, 3. i 4. VII 1928.

²¹ *Samouprava*, 24. VI 1928.

²² *Otadžbina*, 28. VI 1928. Članak »Bratski razgovori«.

²³ *Otadžbina*, 20. VII 1928. Članak M. Stepanovića »Ne tim putem«.

²⁴ *Politika*, 23. VI 1928.

²⁵ Državni arhiv Sekretarijata za inostrane poslove (dalje: DA SIP), fond Londonškog poslanstva (dalje: LP), f. 11, dosje III-5, pov. br. 396.

²⁶ DA SIP, fond LP, f. 11, dosje III-5, pov. br. 398.

i analiza uzroka koji su doveli do ubistva hrvatskih narodnih poslanika, jer je to predmet specijalnih istraživanja. Posledice tog čina su poznate iz istraživanja savremenih jugoslovenskih istoričara.²⁷ Naša je želja prikazati odjek tog ubistva u jugoslovenskoj javnosti. Zna se da je ne samo građanska javnost, a takođe i srpska, izrazila u zavisnosti od političke pripadnosti i privrženosti demokratskim načelima svoj odnos prema događajima od 20. juna, uočavajući promene i izražavajući zabrinutost za dalji razvoj parlamentarizma u Jugoslaviji i zbog sve veće uloge dvorskih krugova i samog kralja Aleksandra u političkom životu. Komunistička partija Jugoslavije nije ostala po strani od ocene junske krize i ubistva u Narodnoj skupštini. Ona je reagovala odmah posle atentata i ocenila ubistvo u parlamentu, a zatim i dolazak na vlast vlade na čelu sa Antonom Korošcem kao otvoreno uspostavljanje diktature, koje nije prikriveno nikakvim demokratskim i parlamentarnim plaštom; kao režim nasilja, ugnjetavanja i odbacivanja parlamentarizma u političkom životu. Na sam dan ubistva, 20. juna, na sednici CK KPJ bila je donesena odluka da se CK obrati narodima Jugoslavije proglasom Partije, da se dadu instrukcije svim oblasnim komitetima i organizacijama, da taj proglas bude odštampan u partijskim listovima, da se sazovu zborovi sa učešćem predstavnika opozicionih partija, a da se članovi Partije obavežu na aktivno učešće u akcijama protesta, i da se sprovede organizaciona i psihološka priprema za slučaj generalnog štrajka. Biro CK KPJ morao je da pređe u punu ilegalnost.²⁸ Proglas CK Komunističke partije Jugoslavije bio je 21. juna objavljen u vanrednom broju zagrebačke *Borbe* pod nazivom »Radnicima, seljacima i siromašnim građanima svih naroda Jugoslavije«. Potpisali su ga: Đuro Salaj, Kamilo Horvatin, Miloš Marković, Jakob Žorga, Vicko Jelaska, Gojko Vuković. U proglasu je bilo osuđeno ubistvo u Narodnoj skupštini kao »[...] strahovito zločinstvo i pokolj narodnih poslanika [...]«, nezapamćeno u istoriji buržoaznog parlamentarizma, kao akt u nizu nasilja, koja već deset godina vrši hegemonistička srpska buržoazija protiv radničke klase, seljaka i svih nesrpskih naroda u Jugoslaviji. Da je pokolj u parlamentu »[...] signal rušenja i poslednjih ostataka građanskih demokratija i parlamentarizma i znak, da srpska krupna buržoazija i kamarilsko-militaristička klika smatraju, da je došao čas za sprovođenje njihove otvorene fašističke diktature [...]«. U proglasu su se narodi pozivali da traže ostavku vlade Velje Vukićevića, a opozicioni poslanici da napuste skupštinu i da se organizuje zbor u Zagrebu koji će odlučiti »o narodnoj budućnosti« i zaključiti sporazum sa srpskim narodom. U Zagrebu su komunisti iskoristili demonstracije koje je organizovala Seljačko-demokratska koalicija i izveli radnike na barikade, što je već

²⁷ Vidi radove: *Lj. Boban*, Iz historije odnosa između Vl. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (odnosi do oktroisanog Ustava od 3. IX 1931), *Historijski zbornik*, XVIII, 1965; *Isti*, Zagrebačke punktacije, *Istorija XX veka IV*, Beograd 1962; *B. Krizman*, Trumbićeva misija u inostranstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature, *Historijski pregled*, br. 3, 1962; *T. Stojkov*, O spoljnopolitičkoj aktivnosti vođstva seljačko-demokratske koalicije uoči šestojanuarske diktature, *Istorija XX veka IX*, Beograd 1968; *Isti*, Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935, Beograd 1969; *F. Čulinović*, Jugoslavija između dva rata, knj. I, Zagreb 1961.

²⁸ Arhiv za istoriju radničkog pokreta u Beogradu (dalje: AIRP), fond Kominterne (dalje: KI), br. 1928/41. Zapisnik sednice BCK od 20. VI 1928.

dosta poznato u našoj historiografiji. Ali skoro nije poznato da su i komunisti u Srbiji takođe reagovali na atentat u Skupštini. Već 20. juna Oblasni sekretarijat KPJ za Srbiju obratio se je stanovništvu Srbije proglasom »Radnom narodu varoši i sela«. U proglasu se karakteriše ubistvo u parlamentu kao krvavi i organizovani zločin dvorsko-militarističke kamarile protiv hrvatskog naroda koji je izazvao »[...] neizmerno ogorčenje u najširim narodnim masama [...]«, da to nije lični zločin jednog čoveka nego »[...] poslednja karika u lancu kojim je vladajuća srpska buržoazija okovala Hrvatski narod [...]«. Partija je pozvala sve narode Jugoslavije, pre svega hrvatski, da »[...] razbije te sramne okove i u otvorenoj borbi protiv beogradskih vlastodržaca izvojuje svoju slobodu i svoju državnu samostalnost [...]«. Radni narod Jugoslavije pozivao se u proglasu Oblasnog sekretarijata da otpočne borbu za rušenje militarističke monarhije i hegemonističke srpske buržoazije, za stvaranje nezavisne i samostalne Hrvatske Republike a protiv »fašističko-generalske diktature«.²⁹ Taj proglas Oblasnog sekretarijata KPJ Srbije svedoči o tome da je istog dana, kada se održala sednica CK KPJ, rukovodstvo partijske organizacije u Srbiji, ne čekajući objavljivanje proglasa u štampi, izdalo svoj proglas u vidu letka kojim se obratilo ne samo radnicima i seljacima Srbije nego i cele zemlje sa razjašnjenjem događaja u Narodnoj skupštini i osudom krvavog obračunavanja u njoj. Taj je proglas i potvrda da su komunisti u Srbiji izrazili svoju solidarnost sa hrvatskim i ostalim potlačenim narodima Jugoslavije.

U *Organizovanom radniku*, 24. juna, izašao je redakcijski članak »Krvavi zločin u Parlamentu«, koji je po svojoj sadržini skoro identičan proglasu CK KPJ, objavljenom u *Borbi*. U članku se potcrtava da je ubistvo hrvatskih deputata »[...] besprimeran i nedoglednih posledica zločin [...]«, o kome se nije krilo, jer se u samom parlamentu otvoreno i drsko naglašavalo i podvlačilo da je bio potreban jedan »uvređeni«, jedan Puniša Račić, najizrazitiji predstavnik hegemonističke politike srbijanske buržoazije, »[...] pa da usred Narodne skupštine prolije toliku krv [...]«. U zaključku članka redakcija sindikalnog lista izjavljivala je: »Srbijansko radništvo i seljaštvo vodilo je najenergичniju borbu protiv režima nasilja. Ono se i danas gnuša krvavog zločina izvršenog u parlamentu i izražava svoje najpunije simpatije i solidarnost sa hrvatskim seljačkim i radničkim masama u borbi protiv hegemonističke politike srbijanske buržoazije.« U istom broju *Organizovanog radnika* daje se informacija o demonstracijama u Zagrebu. U broju lista od 28. juna u redakcijskom članku »Komunisti su za sve krivi« daje se ocena zagrebačkih događaja od 21. juna koji su, po rečima lista, izraz »[...] revolta širokih narodnih masa Hrvatskog naroda posle krvavog zločina u parlamentu [...]«.

U Nišu je bio na šapirografu umnožen letak u povodu ubistva u Narodnoj skupštini, u kome se davala ocena stanja u zemlji i iznosio stav KPJ prema događajima od 20. juna. Taj letak rasturao se ne samo po gradu, nego i u drugim mestima oblasti.³⁰

²⁹ AIRP, fond KI, br. 1928/42.

³⁰ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije u Beogradu (dalje: AIRPS), kazivanje savremenika (stenografske beleške) M. OK Niš 2, str. 504. Iz sećanja Žike Pecarskog. Letak ne posedujemo.

Predstavnici radnika u gradskim odborima istupali su sa deklaracijama, u kojima osuđuju politički teror i zločin nad hrvatskom opozicijom. Istog dana, 22. juna u Zagrebu i Beogradu komunistički su odbornici istupili na sednicama gradskih odbora. U Zagrebu je komunist Ivan Tomanić, na sednici gradskog predstavništva Zagreba okvalificirao događaj od 20. juna kao jedan akt u nizu »[...] strašnih nasilja i zločina, koje već deset godina sprovodi hegemonistički i reakcioni režim velikosrpske buržoazije nad radnicima i seljacima, nad Hrvatskim i drugim nesrpskim narodima [...]«. Izjavio je da će radnici Zagreba i cele zemlje produžiti, u savezu sa svima potlačenim, odlučnu borbu za svrgavanje režima hegemonije, nasilja i pljačke i zatražio je oslobođenje uhapšenih komunističara i rukovodilaca Nezavisnih sindikata.³¹

Na sednici beogradskog opštinskog odbora 22. juna osudio je ubistva hrvatskih poslanika Sima Marković. On se kritički osvrnuo na deklaraciju, koju je u povodu događaja u Skupštini podneo zamenik predsednika opštine demokrata Kosta Jovanović.³² Okarakterisavši politiku režima, koja je dovela do ubistva u Narodnoj skupštini, Sima Marković je izjavio da je ta politika uperena ne samo protiv hrvatskih narodnih predstavnika, nego i protiv celog hrvatskog naroda.³³

Sa deklaracijom protesta i osudom rasprave sa hrvatskim poslanicima istupio je 10. jula u ljubljanskom gradskom odboru predstavnik Radničko-seljačkog republikanskog bloka Milan Lemež. On je okrivio gradsko zastupstvo zbog pasivnosti u vezi s događajima u Beogradu. U deklaraciji se govorilo da se ti događaji tiču neposredno i Slovenaca, koji moraju da znaju da je taj zločin uperen ne samo protiv pogođenih žrtava »već da je to bio fašistički nasrtaj na poslednje ostatke građanske slobode u Jugoslaviji i napad na poslednje ostatke građanske demokratije«, da hicima u Skupštini »[...] otpočine u Jugoslaviji era otvorene fašističko-militarističke diktature [...]«. U deklaraciji se izražavala solidarnost slovenačkog proletarijata sa sudbinom hrvatskog naroda, a srpski narod se pozivao da vodi zajedničku borbu protiv velikosrpske oligarhije.³⁴

Sve to svedoči da su i u Srbiji, kao i u drugim delovima zemlje, komunisti odmah reagovali na događaje od 20. juna. Osudili su režim političke reakcije, prikazali značenje pokolja u beogradskom parlamentu, dali karakteristiku i ocenu zbivanja u političkom životu zemlje. Partijsko je rukovodstvo u Srbiji uz to pokušalo da upozna radnike s događajima u Skupštini, s njihovom suštinom i značajem i da ih pripremi za borbu. Ali i u Beogradu i u drugim mestima Srbije ograničilo se na proglas Oblasnog sekretarijata, niz članaka u *Organizovanom radniku* i istupanje Sime Markovića u opštinskom odboru. Ne raspoložemo podacima o organizaciji zborova koje je preporučivao CK KPJ.

Događaji u Narodnoj skupštini i razvoj situacije posle 20. juna postavili su Komunističkoj partiji niz ozbiljnih zadataka, a pre svega odre-

³¹ Istorijski arhiv Zagreba, Zapisnici o skupštinama Zastupstva Slob. i kralj. glavnoga grada Zagreba, god. 1928, str. 98—99.

³² IAB, fond Opština grada Beograda. Zapisnik Odborskih odluka za 1928. godinu, knj. I, 54, str. 283—284.

³³ Isto; *Organizovani radnik*, 28. VI 1928.

³⁴ *Enotnost*, 13. VII 1928; *Borba*, 18—19. VII 1928.

divanje njenog stava prema političkoj krizi, komplikovanom odnosu snaga u političkom životu i taktici u tim uslovima. Rukovodstvo KPJ jasno je videlo da nastupa novi period, neposredna priprema državnog udara i razračunavanje sa buržoaskim parlamentarizmom.

Još pre junskih događaja u Narodnoj skupštini KPJ je nagoveštavala promene u političkom životu Kraljevine SHS i upozoravala s tim u vezi na pripreme velikosrpskih reakcionarnih krugova na čelu sa kraljem Aleksandrom. Još marta 1927. godine organ Nezavisnih sindikata u Osijeku, list *Riječ radnika i seljaka*, u članku »Ka vojnoj diktaturi« pisao je: »Opasnost vojne diktature u našoj zemlji postaje svakim danom sve veća. Ona se grozničavo priprema: protiv nje u buržoaskim redovima nema ozbiljne opozicije.«³⁵ Legalni organ KPJ u Ljubljani list *Enotnost* u članku »Sve bliže ka vojno-fašističkoj diktaturi« 29. oktobra 1927. godine govorio je o »tihoj« likvidaciji demokratije i parlamentarizma i uvođenju diktature »na komade« i »na zakonit način«, a u broju od 9. marta 1928. godine, u članku »Politička situacija i zadaci dekalistov«, potcrtao je niz mera koje svedoče o pripremi vojnofašističke diktature. I zagrebački legalni list KPJ *Borba* u nizu članaka (»Na putu ka diktaturi«, 22. X 1927, »Korak dalje u pripremi diktature«, 25. II 1928, »Uoči generalsko-fašističke vlade«, 5. V 1928) ukazivao je na metode koje primenjuju vladajućih srpske buržoazije u putu ka diktaturi: likvidacija opozicije pašičevaca i pretvaranje radikalske i demokratske stranke u čisto dvorsku, obezbeđenje ekonomske hegemonije srpske buržoazije, pretvaranje Beograda u centar bankovskog kapitala, ideološka borba protiv parlamentarizma, pojačanje nacionalnog ugnjetavanja i dr.

Novembarski plenum CK KPJ 1927. godine dao je ocenu političke situacije i ukazao je na metode koji se primenjuju radi izlaska iz ekonomske i državne krize u kojoj se nalazila Jugoslavija. U »Rezoluciji o političkoj situaciji« primljenoj na plenumu govori se da krupna srpska buržoazija na čelu sa dvorom »[...] nastoji da nađe izlaz iz državne i ekonomske krize Jugoslavije, koji ne može rešiti parlamentarnim putem, niti na bazi Vidovdanskog ustava, putem stvaranja takve parlamentarne većine, koja će 'legalnim putem', tj. revizijom ustava, likvidirati nazovi-parlamentarizam i uvesti vojno-fašističku diktaturu na čelu sa dvorom [...]«, tim stubom hegemonije srpske buržoazije i »[...] državnog i narodnog jedinstva [...]«.³⁶

Sada, posle atentata u Narodnoj skupštini, KPJ u štampi i svojim dokumentima, lecima i proglasima otvoreno je govorila o neposrednoj i ubrzanoj pripremi državnog udara.

Ocenjujući događaje u Skupštini 20. juna kao akt onih kojima je smetala opoziciona borba hrvatske buržoazije na čelu sa Stjepanom Radićem i koji su iskoristili velikosrpskog nacionalistu Punišu Račića radi razračunavanja sa predstavnicima hrvatskog naroda, Komunistička partija je u tome videla podriv autoriteta parlamenta i buržoaske demokratije, put ka diktatorskom režimu. »Ubistvo prvaka hrvatskog seljačkog pokreta usred Beograda u parlamentu — govorilo se u proglasu

³⁵ *Riječ radnika i seljaka*, 5. III 1927.

³⁶ AIRP, fond KI, br 1927/10.

centralnog odbora Crvene pomoći 'Dole krvavi režim Glavnjače!' 'Radnicima, seljacima i siromašnim građanima!', — najjasniji je dokaz da je režim 'Glavnjače' sistem i da krupna srpska buržoazija srlja otvoreno u vojno-fašističku-generalsku diktaturu.³⁷ U članku »Manevar sa neutralnom vladom« objavljenom u *Borbi* 14. jula 1928. godine pisalo se da su »[...] hitci Puniši Račića oruđe pravog puta ka uspostavljanju otvorene diktature krupne srpske buržoazije i kamarilsko-militarističke klike [...]«.

Partija je ukazivala na to da će vladajući krugovi iskoristiti režim političkog pritiska i razračunavanja sa opozicijom radi učvršćenja svoga nesigurnog položaja i nagoveštavala posledice koje su izazvali događaji u Skupštini. U jednom izveštaju KPJ od 14. septembra 1928. godine govorilo se da su krvavi događaji u beogradskom parlamentu i na zagrebačkim barikadama simptom toga da srpska buržoazija na čelu sa dvorskom kamarilom i generalima čvrstim korakom ide u susret vojno-fašističkoj diktaturi, da je ona odlučila suzbijati i najmanji pokušaj stvarnog sužavanja njene vlasti da bi, sa jedne strane, uplašila opoziciju buržoaziju i seljaštvo klevetničkom kampanjom protiv KPJ i Kominterne i masovnim hapšenjima u celoj zemlji, a sa druge strane ideološki pripremila mogućnost učesća Jugoslavije u budućem ratu protiv Sovjetskog Saveza.³⁸

Ne ulazeći u analizu je li sve u tim ocenama odgovaralo pravom stanju, ograničujemo se na konstataciju da je Komunistička partija Jugoslavije u događajima sredinom 1928. godine videla prelomni momenat na putu likvidacije parlamentarizma u Jugoslaviji i uspostavljanja diktatorskog režima. Određujući svoj stav prema tim pojavama, KPJ je istakla kao aktuelnu parolu dana borbu za samoodređenje i državnu nezavisnost hrvatskog i drugih naroda Jugoslavije. Ta se parola ističe u svim partijskim dokumentima toga vremena, u napisima u partijskoj štampi, agitacionoj delatnosti KPJ, npr. u pismu Biroa CK KPJ »Prečanskim PS« ocenjuje se kriza kao državna, kao kriza jedinstva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i postavlja se pred Partiju zadatak da se — nasuprot politici SDK koja ističe u prvi plan nacionalno pitanje bez njegove socijalne sadržine (revizija Ustava, jednakost i ravnopravnost, samostalnost Hrvatske u granicama jedine države) — treba boriti za samoopredeljenje naroda do otepljenja.³⁹ U proglasu Mjesnog komiteta Skoja Zagreba i Pokrajinskog sekretarijata Skoja za Hrvatsku od avgusta 1928. godine pod naslovom »Radničkoj i seljačkoj omladini« u povodu smrti Stjepana Radića, mladi radnici i seljaci pozivaju se da se bore protiv nasilničke srpske buržoazije, ugnjetavanja hrvatskog naroda, za stvaranje samostalne Hrvatske Republike.⁴⁰ U povodu proslave deseto-godišnjice ujedinjenja Mjesni komiteti KPJ i Skoja Zagreba u letku »Dru-govi radnici, seljaci i siromašni građani!« stavili su u dužnost radnika i seljaka i nacionalno ugnjetenih naroda »odlučnu revolucionarnu borbu protiv monarhije i velikosrpske buržoazije a za slobodnu i samostalnu

³⁷ AIRP, fond KI, br. 1928/45.

³⁸ AIRP, fond KI, br. 1928/76.

³⁹ AIRP, fond KI, br. 1928/49. Dokument bez datuma.

⁴⁰ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu (u daljem tekstu: IHRPH), br. 213-BED-s-2/95.

radničko-seljačku republiku Hrvatsku.⁴¹ Ista parola o neophodnosti borbe za nacionalno oslobođenje i Hrvatsku radničko-seljačku republiku nalazi se i u letku MK Zagreba »Drugovi radnici i siromašni građani Zagreba!« koji se rasturao u gradu na Dan ujedinjenja.⁴² U proglasu Centralnog komiteta KPJ, CK Skoja i Pokrajinskog sekretarijata KPJ za Hrvatsku i Slavoniju »Radnom narodu Hrvatske, Dalmacije, Makedonije, Crne Gore, Slovenije, Vojvodine, Bosne i Hercegovine!« narodi svih pokrajina zemlje pozivali su se da se spremaju za oružanu borbu protiv gospodstva velikosrpske buržoazije, za stvaranje »slobodne i nezavisne Hrvatske«, »slobodne, nezavisne i ujedinjene Makedonije«, »slobodne i nezavisne Crne Gore i Slovenije«, »radničko-seljačke republike Srbije«. ⁴³ U cirkularnom pismu Biroa CK KPJ od 1. septembra 1928. »Svim PS« takođe je bila istaknuta parola stvaranja radničko-seljačkih republika hrvatske, srpske, makedonske, crnogorske, slovenačke, bosanske u okviru federacije radničko-seljačkih republika na Balkanu.⁴⁴ I u članku »Za jedinstveni front u borbi protiv režima hegemonije, reakcije i pljačke«, objavljenom u zagrebačkoj *Borbi* 18. avgusta 1928. podvlači se neophodnost stvaranja samostalnih i nezavisnih republika Hrvatske i drugih.

Parola samoopredeljenja nacija i naroda Jugoslavije u drugoj polovini 1928. godine postala je parolom obaveznog odvajanja, parolom neophodnosti tog odvajanja, tj. označavala je poziv na razbijanje Jugoslavije, njeno raspadanje, a to je raspadanje Jugoslavije kao države pretpostavljalo stvaranje slobodnih republika u okvirima Balkanske federacije. Takva pozicija KPJ u to vreme nije odgovarala težnjama masa koje, ne samo u Hrvatskoj, no i u drugim krajevima, nisu težile izlasku iz jugoslovenske zajednice, nego tražile slobodni i nesmetani razvoj u okvirima jugoslovenske države. Osim toga, hteli to komunisti ili ne, objektivno je ta parola vodila komadanju radničkog pokreta i nije mogla služiti stvari ujedinjenja snaga proletarijata Jugoslavije u borbi protiv režima. Kako ne bi izgledala revolucionarno, ta je parola prenosila pažnju i snage same Partije sa terena borbe protiv nastupajuće reakcije i priprema da bude spremna dočekati novi udarac reakcije na teren nacionalnih zastranjivanja i u to vreme neostvarivih zahteva za stvaranje posebnih država. Vatru svoje kritike Komunistička partija usmerila je protiv vođstva Seljačko-demokratske koalicije. I mada je pravilno ukazivala na njegove slabosti, ništa u suštini nije uradila na privlačenju masa, koje su se nalazile pod uticajem tog vođstva, na uspostavljanje veza sa onim elementima u SDK i HSS, koji su bili spremni na odlučne akcije i nisu se ograničavali na pasivno očekivanje razvoja događaja ili pasivni bojkot beogradske vlade. U tome se očitovala slabost KPJ u njenoj borbi za stvaranje jedinstvenog fronta protiv režima, jer se u to vreme taj front ograničavao samo na stvaranje republikanskog radničko-seljačkog saveza i time praktično isključivao druge slojeve i grupe iz tog saveza. Odbacujući kakvu bilo mogućnost saradnje sa opozicijom — mada je u agitaciji naglašavala potrebu neke vrste sarad-

⁴¹ IHRPH, br. ZB-XVIII-L-3/52.

⁴² IHRPH, br. ZB-XVIII-L-3/53.

⁴³ AIRP, fond Corpora delikti, br. 19502/144

⁴⁴ AIRP, fond KI, br. 1928/74.

nje, kad se mislilo na organizaciju narodnih zborova protesta, jer su komunisti shvatali da se široke mase hrvatskog seljaštva nalaze pod pretežnim uticajem Hrvatske seljačke stranke — KPJ je ograničavala sopstvene mogućnosti. U isto vreme Komunistička partija je već tada, uskoro posle ubistva hrvatskih poslanika u parlamentu u Beogradu, pozivala mase na oružanu borbu za oslobođenje. Ocenjujući stanje u zemlji kao duboku državnu krizu, Partija je smatrala da je jedini izlaz iz te teške i komplikovane situacije oružana borba i svrgavanje tadašnjeg režima snagom širokoga svenarodnog ustanka. U proglasu Pokrajinskog sekretarijata za Hrvatsku i Slavoniju »Drugovi seljaci i seljakinje«, namenjenom seljačkim masama te pokrajine, ocenjivala se politička situacija posle 20. juna kao težnja režima da uguši seljački pokret u Hrvatskoj a jedini izlaz se video u tome da »radni narod grada i sela sa oružjem u ruci ustane u borbu za svoje oslobođenje.«⁴⁵ KPJ je svojim zadatkom u to vreme smatrala neophodnost pripreme i pokretanja široke revolucionarne borbe radnika i seljaka u celoj zemlji, o čemu svedoči i letak Centralnog komiteta KPJ, Centralnog komiteta Skoja i Pokrajinskog sekretarijata za Hrvatsku i Slavoniju decembra 1928. godine u vezi s postavljanjem aktivnog pukovnika Vojina Maksimovića za zagrebačkog župana i uvođenja vojnog režima u zagrebačkoj oblasti. »Kopartija u ime cele radničke klase, — stoji u proglasu upućenom radnom narodu Hrvatske, Dalmacije, Makedonije, Crne Gore, Slovenije, Vojvodine, Bosne i Hercegovine, — obraća se ponovo vama, braćo seljaci i ugnjeteni narodi, sa otvorenim pozivom: na udarce sabljom i kundakom ne odgovara se papirnatim izjavama, nego olovom i oružanom borbom celog naroda.« U pozivu radnom narodu Srbije autori proglasa traže od njega pomoć za borbu u Hrvatskoj i drugim pokrajinama. Proglas se završavao rečima: »Radnici i seljaci sviju naroda ove zemlje! Spremajte se za oružanu borbu protiv gospodstva velikosrpske buržoazije! Stvarajte radničke i seljačke odbranbene odbore! [...]«⁴⁶ I u nizu drugih dokumenata tog perioda KPJ je svojim lecima pozivala mase na oružanu borbu. U proglasu CK KPJ »Drugovi radnici«, koji se rasturao septembra 1928. godine, radnici se pozivaju na stvaranje odbora odbrane protiv fašističke velikosrpske diktature, za »odlučnu revolucionarnu borbu« širokih masa, okupljanje u front na borbu za rušenje sistema monarhističko-fašističke vladavine.⁴⁷ U novembru iste godine, u letku »Drugovi radnici, seljaci i vojnici«, posvećenom jedanaestoj godišnjici oktobarske revolucije, radni se narod pozivao da se ugleda na svoje drugove u Rusiji, jer »[...] samo organizovanim oružanim ustankom narodnih masa može se izvojevati oslobođenje radnog naroda i sloboda potlačenih nacija [...]«⁴⁸ O tom pravcu u politici KPJ potkraj 1928. godine svedoči i dopis Ministarstva unutrašnjih dela velikim županima od 2. januara 1929. godine o radu KPJ. U raspisu Ministarstva govori se o tome da je kod komunista »ponovo aktuelno pitanje naoružanja komunističkih borbenih jedinica« i navodi se odlomak iz od-

⁴⁵ AIRP, fond KI, br. 1928/67. Proglas PS za Hrvatsku i Slavoniju: »Drugovi seljaci i seljakinje«.

⁴⁶ AIRP, fond Corpora delikti, br. 19502/144.

⁴⁷ AIRP, fond Corpora delikti, br. 19478/24.

⁴⁸ AIRPS, fond »KPJ 1919—1941«, 5, reg. br. 37.

luke pokrajinske konferencije komunista u Srbiji da na sve pripreme velikosrpske hegemonije komunisti »[...] moraju da odgovore stvaranjem odbora radničko-seljačke odbrane i naoružanjem radničkih i seljačkih organizacija [...]«, da Partija »[...] mora pitanje oružanog ustanka praktično postaviti i odmah pristupiti njegovom rešavanju [...]«.⁴⁹

U cirkularnom pismu »Našim novinarima« od 7. septembra 1928. godine, koje je Centralna agitprop-komisija poslala svim partijskim rukovodstvima, bile su potcrtane glavne parole KPJ u tom periodu: borba protiv režima velikosrpske buržoazije, za likvidaciju Zakona o zaštiti države, za političku amnestiju, pomoć nezaposlenima, slobodu delatnosti Nezavisnih sindikata i dr.⁵⁰ U zaoštavanju i produblivanju unutarpolitičke krize KPJ je videla mogućnosti za ujedinjenje radničkog, seljačkog i nacionalnooslobodilačkog pokreta u opšti revolucionarni pokret masa radi svrgavanja režima. Zato je jedna od osnovnih parola Partije bila parola borbe za likvidaciju tog režima, osnovanog na Vidovdanskom ustavu.⁵¹ Povezujući s tom parolom rušenja režima konkretne i specifične zadatke komunista u različitim oblastima zemlje, rukovodstvo KPJ je tražilo da se u Srbiji usmeri borba protiv srpske buržoazije, kako bi radne mase u prečanskim krajevima »[...] uverili u to, da mi u borbi protiv SDK ne stojimo na jednim pozicijama sa srpskom buržoazijom [...]«.⁵²

O tome da je KPJ predosećala nastupanje promena u političkom životu zemlje i otvoreno o tome upozoravala javnost, svedoči i članak »Bilansa i perspektiva«, u nastavcima objavljen u zagrebačkoj *Borbi* decembra 1928. godine. U njemu se daje analiza ekonomskog i političkog položaja u zemlji. Autor članka (autorstvo nije ustanovljeno) ukazuje na to da će vladajući krugovi pokušati da stabilizuju svoj položaj s pomoću zatezanja političkih kaiševa što će dovesti do pojačanja revolucionarnog radničkog, seljačkog i nacionalnooslobodilačkog pokreta, do raskida saveza buržoazije ugnjetenih naroda i vladajuće srpske buržoazije, do sužavanja baze hegemonističke buržoazije (kao primer tog sužavanja navodi se pokret na srpskom selu i prelaz srpskih seljačkih masa u prečanskim krajevima na stranu opozicije), do otvaranja krize državnog jedinstva Kraljevine SHS. U članku se pretpostavljaju dva izlaza iz te situacije: ili čvor unutrašnjih protivrečnosti ugušiće vladajuću buržoaziju, ili će poslednja taj čvor razmrstiti na račun radnika, seljaka i ugnjetenih naroda. Od otpora ta tri faktora, od koordinacije njihovog delovanja i akcije, zavisiće hoće li vladajućoj buržoaziji poći za rukom da stabilizira svoj položaj. »Na kraju krajeva — piše u članku — rešiće jedini sudija. On se zove snaga. Ko će biti snažniji i odlučniji, taj će pobediti.«⁵³ Te su reči napisane nedelju dana pre državnog udara 6. januara 1929. godine. Pobedio je onaj koji je u datom trenutku bio snažniji — kralj i vladajući krugovi jugoslovenske buržoazije.

⁴⁹ ABiH, pov. br. 39/1920, L. 17.

⁵⁰ AIRP, fond KI, br. 1928/49.

⁵¹ AIRP, fond KI, br. 1928/97.

⁵² AIRP, fond KI, br. 1928/74.

⁵³ *Borba*, 29. XII 1928.

U ovom prilogu navedeni materijali i dokumenti predstavljaju samo deo onog što bi moglo svedočiti o odjecima atentata u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine. Pripadništvo različitim političkim strankama i grupama određivalo je stepen, intenzivnost i suštinu reakcije na taj čin, njegove uzroke i posledice. Ali su osuda tog ubistva i shvatanje njegovih neminovnih posledica po razvoj zemlje bili svima zajednički, nezavisno od političkih pogleda i pripadnosti bilo kakvim strankama ili društvenim slojevima. I ako su jedni, pre svega pripadnici reakcionarnih krugova srpske buržoazije i dvoru bliski ljudi na čelu sa kraljem Aleksandrom, iskoristili događaje od 20. juna za ubrzane pripreme radi likvidacije buržoasko-parlamentarnog sistema u Jugoslaviji i uvođenja diktatorskog režima, drugi — predstavnici progresivnih krugova te iste buržoazije — u tom aktu su videli udar po demokratiji i parlamentarizmu, još veće zaoštavanje srpsko-hrvatskih odnosa, ispoljavali su zabrinutost za dalji tok i rešavanje unutarpolitičke krize, mada nisu imali ni dovoljno snage, ni rešenosti da spreče nastupajuće promene. Komunistička partija Jugoslavije, u to teško vreme duboke političke krize i pojačanog terora, upozoravala je na mogućnost krupnih promena i pozivala narod na otpor reakcionarnim snagama, ali nije bila toliko snažna i čvrsta da se sama pripremi za te promene i stane na čelo narodnih masa u toj borbi, na koju je njih pozivala. Usled unutarpartijske borbe, koja je oduzimala mnogo pažnje i snage rukovodećim organima KPJ i Nezavisnim sindikatima, režima terora i progona naprednih snaga, a pre svega komunista, sektaških grešaka i nedostataka koji su se ispoljavali u delatnosti komunista, uočavajući procese, KPJ još nije bila u stanju da aktivno utiče na njih i usmeri ih u pravcu koji je odredila: da povezuje radnički pokret sa pokretom seljaštva, iskorišćava sve progresivne snage jugoslovenskog društva radi stvaranja širokog narodnog fronta protiv pripremanja diktatorskog režima.

РЕЗЮМЕ

К ИЗУЧЕНИЮ ОТКЛИКОВ НА ПОКУШЕНИЕ В НАРОДНОЙ СКУПЩИНЕ 20 ИЮНЯ 1928 ГОДА

Убийство хорватских депутатов в Народной скупщине в Белграде 20 июня 1928 года явилось выражением глубокого политического кризиса и кризиса буржуазно-парламентской системы в Королевстве Сербов, Хорватов и Словенцев. Существование внутривполитического кризиса, раздиравшего в конце первого десятилетия существования молодого объединенного государства, политическую и государственную систему, лежало в нерешенном национальном вопросе и углублении политических, экономических и социальных противоречий, проявлявшихся в разных видах и формах. Особой остроты они достигли в борьбе представителей оппозиционной, прежде всего хорватской, буржуазии и ее политических партий против централистского устройства государства, основанного на Видовданской конституции. 20 июня явилось актом, свидетельствующим о том, что реакционные

круги сербской буржуазии пытаются решить внутривнутриполитические противоречия отклонением с политической арены лидеров буржуазной оппозиции, в первую очередь ее хорватской части в лице руководства Хорватской крестьянской партии и Крестьянско-демократической коалиции. Подобный метод решения внутренних трудностей вызвал протесты и осуждения в различных кругах общественности страны, видевшей в нем опасность обострения сербско-хорватских отношений и ухудшения и без того напряженного внутривнутриполитического положения.

В данной работе основное внимание уделено отношению различных кругов общественности Сербии, прежде всего прогрессивных, к покушению в Народной скупщине 20 июня 1928 года, а также позиции и тактике Коммунистической партии Югославии к событиям июня того года и последовавшему после них развитию политических отношений в стране.

Почти все политические круги в Сербии, в зависимости от их позиций и взаимоотношений, политических взглядов и идеологии, заняли определенную позицию по отношению к покушению в Народной скупщине и дали свою оценку, выразив тем самым отношение и к существующему режиму. Независимо от различий и оттенков, всеобщим было возмущение и осуждение того акта. Близкие к правительству, а значит к радикалам и демократам, составившим большинство в нем, круги постарались представить убийство хорватских депутатов делом неуравновешенного и оскорбленного нападениям оппозиции националиста Пуниши Рачича, стараясь сбросить с себя ответственность за злодеяние, совершенное в стенах парламента. Правительство и власти на местах, сознавая серьезность положения и опасаясь возможных неблагоприятных последствий, приняло меры для успокоения общественности внутри страны и за границей и предотвращения нежелательных выступлений в Хорватии и Славонии. Прогрессивная часть сербской интеллигенции попыталась организованно выступить с осуждением убийства, но эта попытка не увенчалась успехом. КПЮ, как и вся прогрессивная общественность страны, осудила убийство в скупщине, и, в отличие от буржуазных политиков, оценила его не как акт неуравновешенного человека, а как одно из злодеяний в цепи многих других, направленных против угнетенных народов. Уже тогда печать Компартии указывала на опасность подготовки диктаторского режима и необходимость борьбы против него. Руководство КПЮ в новых условиях встало на позиции популяризации лозунга распада Югославии и создания самостоятельных республик (Хорватской, Словенской, Сербской, Черногорской и др.) в рамках Балканской федерации, обязательности выделения народов в самостоятельные государственные единицы, что отражало сектантство и ограниченность политических позиций партии в то время и играло на руку как сепаратистским усташским элементам, так и тем кругам, близким к правительству и двору короля Александра, которые использовали такую позицию КПЮ для усиления террористических методов в борьбе против революционного движения и обоснования правомерности установления диктатуры и ликвидации парламентаризма.